

**ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ТА РИТУАЛЬНА АТРИБУТИКА У XVII–XVIII СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК У БЕРНАРДИНСЬКОМУ КОСТЕЛІ В ДУБНО)***Віра ГУПАЛО**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

Розглянуто основні категорії ритуальних артефактів, які виступають матеріальним відображенням семантики похоронної обрядовості – у вужчому розумінні та розкривають філософсько-теологічний зміст поняття людина і її смерть – у їхньому загальному всеохоплюючому контексті. На основі об'ємної колекції поховального інвентарю, здобутого під час розкопок у колишньому костелі оо. Бернардинів в Дубно, розглянуто особливості поширення францисканської доктрини на Волині, вплив бернардинських форм набожності на релігійність християнської спільноти у Дубно. Проаналізовано складові елементи поховального обряду та ритуальної атрибутики. Увагу зосереджено на рідкісних предметах супровідного інвентарю – медальйонах, параманах та релікваріях.

Ключові слова: бернардини, Дубно, крипти, ґрунтові поховання, предмети християнського культу, медальйони.

Дослідження цвинтарно-костельних комплексів XVI–XVIII ст. на теренах Східної Європи досі належать до виняткових. При цьому майже повністю випали з поля зору археологів костельно-монастирські ансамблі Західної Волині, де на кінець XVIII ст. існувало 48 монастирів і 140 костелів, не рахуючи замкових каплиць [Kowalczyk, 1994, s. 7]. Відома на сьогодні інформація про ці пам'ятки стосується, передусім, обставин їхньої фундації та основних етапів функціонування на тлі розгортання релігійних та політичних змін в регіоні, особливо з появою католицьких чернечих орденів.

Діяльність зокрема францисканського ордену (обсервантів)¹ на Волині у літературі предмету розглядалася у контексті загальної історії виникнення та розвитку бернардинської спільноти на теренах Речі Посполитої [Barącz, 1874; Kantak, 1933]. Короткий виклад про кожний з відомих бернардинських осередків (втім і про монастир у м. Дубно) представлено в енциклопедичній праці о. Ієроніма Вичавського (OFM) [Wyczawski, 1985]. Впродовж останніх десятиліть намітилась тенденція до глибшого вивчення окремих чернечих обителів. Так, одними з перших були публікації з історії спорудження та історіографії бернардинського монастиря у Луцьку [Колосок, 2002, с. 60–71; Колосок, 2003, с. 30–39]. На тлі усього дочасного доробку особливо виділяються дві праці, що постали у середовищі сучасної чернечої спільноти бернардинів і присвячені бернардинським монастирям на території західної України. Це ґрунтовні монографічні опрацювання корпусу маловідомих архівних матеріалів, що всесторонньо висвітлюють різні сторони функціонування двох найбільших монастирів Руської провінції Братів Менших – у Львові [Sitnik, 2006] та Збаражі [Kachel, 2001].

Першим з поміж бернардинських монастирів України, де здійснено широкомасштабні і планомірні комплексні дослідження, став архітектурний ансамбль обителів у Дубно. Докладний аналіз стильових особливостей будівель костелу та житлового корпусу монастиря, їхнього розпланування та реконструкції здійснив Петро Богдзевіч, опираючись на існуючі фотоматеріали та креслення XIX ст. [Bohdziewicz, 1959; 1976] Результати цього опрацювання, а

---

¹ Офіційна назва – *Ordo Fratrum Minorum regularis Observantiae*.

також сучасних натурних обстежень [Нестерук, Мельник, Старосольський, 1965; Пашина, Федьків, 1979; Федьків та ін., 1980] широко використано під час археологічних праць (1995–2007), в ході яких уточнено первісну об'ємно-просторову структуру, а також етапи наступних перебудов і реконструкції комплексу, обумовлені низкою історико-політичних обставин. Окремою ділянкою досліджень був пошук монастирського архіву і як наслідок – вивчення на підставі виявлених і невідомих раніше документів історії появи та функціонування бернардинського монастиря у Дубні як духовно-культурного осередку [Гупало, 2006]. Особливу категорію джерел вперше здобуто під час археологічних розкопок у підземеллях костелу, де здійснено поховання місцевої шляхти XVII–першої пол. XIX ст. Загал здобутих матеріалів дозволяє висвітлити місце і значення дубенського бернардинського монастиря у культурно-історичному розвитку Волинського воєводства у час його входження до складу Речі Посполитої і Російської імперії.

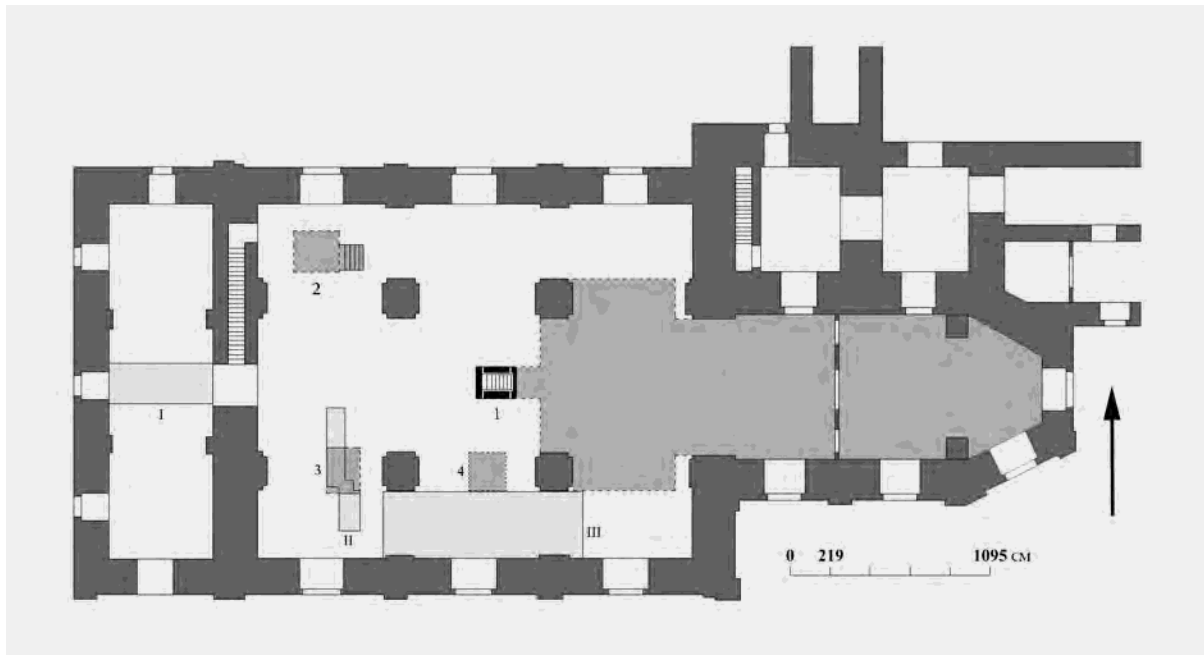

Рис. 1. Дубно. Бернардинський костел. Загальний план. 1865 р. I – розкоп 2003 р.; II – розкоп 2005 р.; III – розкоп 2007 р.; 1 – головна підвітарна крипта, досліджена у 1995–2000 рр.; 2 – крипта 2, досліджена у 2002 р.; 3 – крипта 3, досліджена у 2005 р.; 4 – крипта 4, досліджена у 2007 р.

Fig. 1. Dubno. Barnardynian Catholic church. General plan from 1865. I – excavation from 2003; II – excavation from 2005; III – excavation from 2007; 1 – main crypt under altar, researched in 1995–2000; 2 – crypt 2, researched in 2002; 3 – crypt 3, researched in 2005; 4 – crypt 4, researched in 2007

Отже, поява бернардинського монастиря у Дубні пов'язана з першою хвилею напливу францисканців обсервантів на терени Волині після прийняття Брестської унії, яка по суті відкрила їм шлях у досить однорідне православне середовище. Фундацію монастиря заснував князь Януш Острозький у 1614 р. (за іншими даними – 1608 р. [Kantak, 1933, s. 10]), на кошти якого у 1629 р. збудовано костел, присвячений Непорочному Зачаттю Пречистої Діви Марії, а у 1658 р. завершено житловий корпус обителі [Гупало, 2006, s. 515–543]. Автор проекту архітектурного ансамблю достеменно невідомий. Щоправда, не безпідставними є припущення Володимира Александровича про те, що будівничим костелу міг бути Амвросій Прихильний [Александрович, 2010, с. 187–191]. Опираючись на архівних матеріалах (переписці князя Олександра Заславського) дослідник обстоює цікаву думку, згідно з якою прототипом для дубенського храму міг слугувати новозбудований на той час францисканський костел св. Ісидора у Римі (1622). Однак порівняльний аналіз планувальної структури храму св. Ісидора та зображення дубенського костелу на мапі “Tabula chorographica Provinciae Russiae” (1753–

1783), яка зберігається в архіві Провінції оо. Бернардинів у Кракові, виказує явні відмінності цих зображень від існуючої споруди. Враховуючи, що тодішній гвардіан (настоятель) монастиря мав ще й свою власну модель костелу, схилиємося до думки про компілятивний характер остаточного варіанту споруди.

Однак у первісному вигляді костел до наших днів не зберігся. В ході перебудови храму у 1875–1876 рр., згідно з канонами візантійської сакральної архітектури, повністю знищено барокові фасадні елементи та скульптурне оздоблення, пов'язане з францисканським орденом. Наймасштабніших руйнувань зазнав інтер'єр костелу в часі його переорієнтації у російський православний собор св. Миколая. Про те, якою мала б бути первісна об'ємно-просторова організація комплексу дає уяву графічна реконструкція, що обґрунтовано і максимально наближено відображає архітектурні особливості ансамблю. На думку Петра Ричкова, за своєю стилістикою бернардинський костельно-монастирський комплекс у Дубні належав до найкращих взірців ранньої фази барокового сакрального будівництва, що виникли у першій половині XVII ст. в цілому на території Волині [Rychkov, 2013, s. 207] (фото 1).

Натомість з усіх складових частин дубенського бернардинського монастиря майже зовсім не досліджено підземний рівень ансамблю, не відображений на жодних зі збережених планів будівлі. Однак, якщо льохи монастирського корпусу все ж таки були частково доступні і використовувалися у господарських цілях, то розпланування замуrowаних склепів під долівкою храму залишалось невідоме. Власне ці гробівці у післявоєнний радянський час стали метою пошуку грабіжників, які спорадично проникаючи у крипти через лази, пробиті у склепінні, руйнували поховання. Предметом археологічних досліджень були, передусім, рештки цих знищених поховальних комплексів, які, зрозуміло, спроможні лише частково відобразити картину похоронного ритуалу. Проте під час розкопок у костелі окрім склепів-крипт відкрито ще й ґрунтові могили, що виступають складовою частиною загально-костельного некрополя.

Первісно, як елемент планувальної структури храму споруджено велику підвітарну крипту (рис. 1, 1), яка призначалася для вічного спочинку ченців. Однак, судячи зі збережених заповітів, у цьому престижному місці хоронили й світських осіб із числа фундаторів (наприклад, князів: Юрія Заславського, Януша Сангушка, представників дубенської гілки Любомирських) та найбільш шанованих благодійників (зокрема, родина Іллінських). Впродовж функціонування костелу у різні часи представники найбільш заможної місцевої шляхти влаштовували впускні невеличкі сімейні гробівці, які розплановували, як правило, під бічними вітварями при стінах чи колонах. Для їхнього спорудження розбирали долівку храму, викопували котлован, у якому мурували з цегли стіни та склепіння. Так, крипта 2 знаходилася під бічним пристінним вітварем, що присвячений св. Франциску (рис. 1, 2), крипта 3 – під пристовповим вітварем (рис. 1, 3), спорудженим на честь св. Яна з Дуклі (або св. Теклі), крипта 4 – під пристовповим вітварем св. Барбари (рис. 1, 4).

Не менш заслужених благодійників, але з числа не настільки заможної і родовитої шляхти, також хоронили у костелі, але у ґрунтових могилах під кам'яною долівкою храму. Достовірно встановлено, що з цією метою використано південну наву (рис. 1, III), ділянку вздовж західної лінії колон (рис. 1, II), а також площу притвору (рис. 1, I). Для здійснення таких захоронень, розбирали плити долівки, викопували могильну яму (глибина якої, здебільшого коливалась в межах 0,6–1,50 м) і після встановлення домовини засипали яму та викладали на ново плитку. Неодноразове повторювання цих дій призводило до руйнування плиткового покриття долівки, яка в кінцевому результаті набувала нерівної, горбкуватої поверхні. Ускладнював ситуацію й одур від тіл, що розкладалися у плиткових могилах. Подібна картина притаманна для храмів по усій Європі. Заборона здійснення подібних поховань була справою безнадійною, що яскраво ілюструють спроби одного із паризьких абатів Ш. Поре, який у 1745 р. свої осудливі погляди виклав у т.зв. “Листах про поховання у церквах” [Арєс, 1992, с. 391]. Як можна судити по найпізніших похованнях у Дубно, санітарна ситуація значно

покращилася у XVIII ст., коли почали копати глибокі могильні ями, дно яких сягало глибини до 2,40 м.

Експлуатація крипт і ґрунтових внутрішньо-костельних цвинтарів мала свої особливості. Гробівці ужиткувалися, як правило, до часу, коли їх вщент заповнювали домовинами. Будувались усипальниці з розрахунку встановлення 1–3 рядів трун вздовж стін; наступні домовини встановлювали поверх давніших аж до склепіння. Після заповнення крипти (або згасання роду власників склепу), вхід у неї замурували і засипали ґрунтом. На долівці костелу могли встановлювати пам'ятну плиту з написом. Але у Дубні такі не збереглися, з огляду на перестилання долівки у XIX ст. Щодо ґрунтових поховань, то через обмежену площу і велику кількість померлих впродовж 250 років могили часто перекопували, руйнуючи при цьому давніші поховання (рис. 2). Простежено певний ритуал, найімовірніше, окреслений церковними нормами, який визначав правила поведінки із потривоженими останками. Такі канонічно окреслені дії щодо кісток покійників фіксуються ще з княжих часів по усій території Русі [Шокарев, 2003, с. 141–187]. Судячи зі знахідок, останки рекомендували залишати у їхній же могилі. Цілеспрямоване згортання на купки давніх кісток виразно простежено, наприклад, на одному з прицерковних цвинтарів XII–XIII ст. у стольному місті Звенигороді [Гупало, 2014а, с. 413]. Проте ця практика не мала уніфікованого характеру. У Дубні кістки згортали у купку і розміщали на дні могильної ями біля нової труни в головах, в області тазу–грудної клітки, в ногах. Часто останки з кількох зруйнованих поховань складали на віко нової домовини і вкидали до них кілька монет.

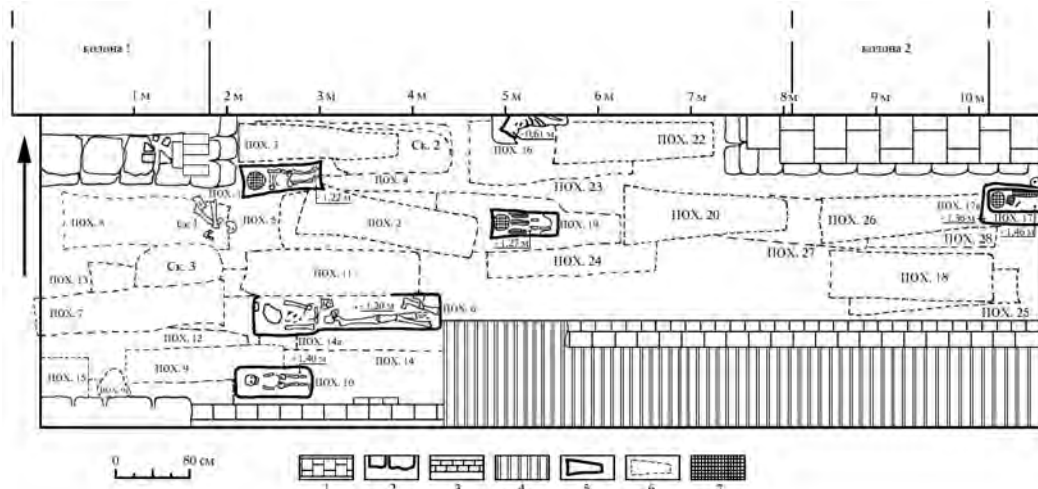

Рис. 2. Дубно. Бернардинський костел. Розкоп 2007 р. Перший ярус поховань (гл. 0,61–1,46 м): 1 – плиткова долівка храму; 2 – кам'яна кладка; 3 – цегляна кладка; 4 – сіра земля, перемішана із побутовим сміттям; 5 – контури домовин; 6 – контури нижче залягаючи поховань; 7 – кальциновані кістки

Fig. 2. Dubno. Bernardynian Catholic church. Excavations from 2007. First horizon of burials (depth 0,61–1,46 m): 1 – tile floor of the church; 2 – masonry; 3 – brickwork; 4 – gray soil mixed with construction garbage; 5 – outlines of the coffin; 6 – outlines of the burials, deposited below; 7 – calcined bones

Небіжчиків хоронили, орієнтуючи, як правило, головою на захід, щоби у момент Воскресіння з мертвих їхні обличчя були звернені у бік Єрусалиму – тобто аби бачити перед собою дорогу до вічності. Проте зустрічалося й інше скерування. У криптах орієнтація тіла небіжчика залежала від загального розпланування усипальниці [Гупало, 2007, с. 315–336; 2007а, с. 228–247; 2008, с. 324–341]. Натомість у двох ґрунтових похованнях у притворі небіжчики лежали головою на північ [Гупало, 2006а, с. 174], що було тотожно напрямку на схід. Одне поховання у південній наві орієнтовано головою на схід, що мало символізувати загальний

напрямок усього тіла в бік Єрусалиму і відповідало твердженню євангеліста Луки, а власне, що Ісус Христос прийде зі сходу і Сам іменується Сходом [Євангеліє від Луки, 1:78]. У цьому місці доцільно зазначити, що низка супутніх предметів дозволяє припускати, що головою на північ-південь та схід укладали осіб, що вели праведний спосіб життя. Про це зокрема свідчать цеглини, використані замість подушки, як вияв аскетизму, що широко практикувалося на Русі ще з княжих часів [Макаров, 1981, с. 111–116]. Часто такі особи приймали чернечий постриг перед смертю і заповідали поховати себе у вбранні монаха. Свідчення про такі випадки відображено у копіярях заповітів дубенських міщан, що зберігаються у архіві Провінції оо. Бернардинів. У бернардинському габіті, як терціарія, зокрема, поховали й Януша Сангушка [Buczynski, 1776].

Усі небіжчики лежали на спині у випростаному положенні з руками схрещеними на грудях або на животі. Ритуал укладання покійника у християнстві мав свої канонічні засади, обґрунтовані отцями Церкви. Вважалося, що лише горизонтальне положення тіла померлого могло вберегти його душу від зазіхань диявола і не дозволяло померлому увійти в ворота пекла. Сама поза мерця вже з XII–XIII ст. мала більше значення навіть ніж стародавні звичаї обмивання і намащування ароматичними речовинами. Надзвичайно важливим елементом було з'єднання чи схрещування рук, що ототожнювалось із містичними шлюбними узами [Арьес, 1992, с. 217]. Усі поховання дубенського некрополя здійснено у дерев'яних домовинах, які у християнську поховальну обрядовість на Русі ввійшли ще з X ст. [Мусин, 2000], але у загальноєвропейській поховальній практиці стали повсюдними лише з XIV ст. [Арьес, 1992, с. 167].

Фунеральні атрибути, які супроводжували небіжчика, їхня форма, декор підпорядковувались символіці, наповненій християнським змістом. Знаки, що інформують про місце смерті у християнському світогляді, виступають вже з перших кроків оформлення похорону, а власне зі спорядження домовини.

Матеріали розкопок дозволяють говорити про диференційований підхід до загальних обрисів труни та її оздоблення. Форма домовини відображала традиції, притаманні для певних хронологічних періодів. Тут мали місце як загальні, так й локальні тенденції, обумовлені прагматичними міркування та підвладні хвилям модних віянь. Переважну більшість домовин, де простежено місця стикування їхніх елементів, виконано з дощок, з'єднаних за допомогою тиблів – маленьких дерев'яних кілків. У більшості трун з ґрунтових поховань віко було пласке, збите з двох чи трьох дощок. Однак встановлювали його у двоякий спосіб: у вигляді горизонтальної площини, що передбачало однакову висоту торців в головах і ногах, та під кутом – пюпітроподібно, де торець в головах був вищий від торця в ногах. Відзначено всього три труни з пюпітроподібним віком, яке репрезентувало архаїчну модель трун.

У похованнях в гробівцях помітна більша різноманітність форм накривок домовин. Так, у крипті 2 встановлено труну, у якої віко сформовано із п'яти вузьких дощок (поховання 4). Збиті разом вони утворювали у поперечному перерізі дугасте шестигранне склепіння. Фрагменти домовин у крипті 1 репрезентують віка, трапецієподібні у поперечному перерізі. Збережені на їхній поверхні рештки написів свідчать, що поховання здійснено у другій половині XVIII ст. До останньої фази функціонування гробівця слід відносити труни з профільованими стінками, де простежувалося чергування широких та вузьких ввігнутостей і валикоподібних потовщень. У конструкцію таких домовин входили піддонні опори – ніжки.

Помітною була й різниця у оздобленні трун. У ґрунтових похованнях відсутні будь-які сліди зовнішньої оббивки тканиною. Лише в окремих могилках по периметру віка набивали бронзові чи залізні поміднені цвяшки. Рідко простежено рештки металевих тасъм. Натомість труни у гробівцях демонструють різносторонній підхід до прикрашання трун [Нурало, 2015, с. 58–59].

Привертають увагу, передусім, зразки металевих елементів (ручок) трун, виконані із бронзи і часто вкриті тонким шаром золота. Віднайдені ручки сформовано у вигляді двох птахів з дзьобами, скерованими назовні у протилежні кінці. Характер оперення дозволяє вбачати у них павичів [Janicka-Krzywda, 1993, s. 192], які в даному контексті можна

інтерпретувати як символ людини, вірної Богу, чи Воскресіння і вічного щастя (фото 2). Завіси, у які вставлялися ручки, оздоблювались рослинними мотивами у вигляді квітки соняха, символу молитви і побожності (фото 3), чи віночка із листочків (фото 4), що означало посвячення Богу та швидкоплинність і крихкість людського життя. Промовистими були й різні барви тканин, якими оббивали домовини, а також зображення, вибиті поверх тканини декоративними цвяшками: монограми Ісуса (фото 5, А), Марії, шляхетські герби, ініціали небіжчика і дата його смерті (фото 5, Б), тощо. Серед ґрунтових поховань привертають увагу знахідки потрошених натрунних шибок, що мали різну форму: прямокутну, округлу, багатогранну. Одна шибка вціліла *in situ* і знаходилась в області голови. Крізь неї могли споглядати забальзоване обличчя впродовж певного часу, позаяк період від смерті людини і до її похорону міг охоплювати від кількох тижнів до кількох місяців, що було явищем досить частим.

Покійника вдягали у шати, що відповідали його соціальному стану. Обов'язковим був головний убір (втім шапки, оторочені хутром), верхній одяг (серед якого відзначено й делію з широкою хутряною пелериною), взуття (шкіряне і сукняне). Ознакою заможності були подушки, виконані з шовкових тканин і наповнені зіллям. Цікавими елементами, присутність яких не відображена у жодних канонічних приписах, є побутові предмети у трунах. Враховуючи те, що переважна більшість поховань у костелі взагалі не містила супровідного інвентарю (за винятком девоціоналій), такі предмети відображають локальні народні звичаї і відносяться до категорії унікальних свідчень про побутування давніх язичницьких традицій. Так, у трунах знайдено бронзовий наперсток, кресало, ключик. Винятковою є присутність у домовинах зброї – піхви від парадної шаблі-карабелі середини XVIII ст. [Гупало, 2007а, с. 244] (оскільки поховання пограбоване, не виключено, що покійнику поклали шаблю в піхвах) та ключ до колісного замка рушниця чи мушкета XVII ст.

Найпоказнішу категорію фунеральних артефактів репрезентують девоціоналії, пов'язані з діяльністю релігійних інституцій (костелів, чернечих орденів, братств). Їхню сукупність можна розділити на кілька основних груп: вервиці, натільні іконки та хрестики, медальйони, парамани, персні. Загалом – це особлива категорія предметів, у яких в сконцентрованому вигляді передано засади вчення Нового Завіту, тенденції у агіографії, формування духовно-моральних основ християнського життя. Шляхи, якими ці предмети потрапляли у Дубно, були різні: привозились із паломницьких мандрівок до європейських санктуаріїв, поширювались чернечими орденами чи священниками у парафіях, тощо. Зміст, закладений у девоціоналіях, виходив за межі іконографічних зображень, їхня семантика інтерпретувалась глибше і ширше, у ній закладено містичні властивості присутності вищих духовних сил, здатних впливати на щоденне життя людини. У контексті поховальної обрядовості девоціоналії виступали носіями есхатологічних уявлень і надіялися властивостями впливати на долю людини перед обличчям смерті.

Найчисельнішу групу серед особистих предметів християнського культу складають медальйони [Гупало, 2014, с. 291–321; Нурало, 2015а, s. 104–116], які на шнурочку підвішувались на шиї, прикріплювались до хрестиків на вервицях, нашивались на парамани. Більшість з дубенських медальйонів – це оригінальні вироби, матриці яких виконано талановитими майстрами. Аналогії, які вдалося відшукати, та збережений напис на одному зі зразків переконують, що значну частину медальйонів виготовлено у Римі (фото 6). Зображення репрезентують кілька тем – це іконографія христологічна (Христос Сальватор, Ісус з Назарету), марійна (Матір Збавителя, Пречиста Діва Марія Непорочного Зачаття, Матір Божа Сокальська, Бердичівська, Луцька), тринітарна (св. Трійця), ангелістична (св. Михайло), катехістична (св. Родина, Чистилище), агіографічна, в якій виділено три підтеми: біблійна (св. Йосип, Іоанн Хреститель), патронічна (святі Бенедикт, Бригіда Шведська, Ігнатій Лойола), мартирологічна (святі Іоанн Непомук, Франциск Ксаверій, Петро із Верони, Барбара, Текля, Маврикій) та амулетна (хрест св. Бенедикта). Образи засновників чернечих орденів на лицьовій стороні медальйонів свідчать, що походження окремих предметів пов'язане, наприклад, із діяльністю

Товариства Ісуса (єзуїтів), бенедиктинців чи бригідок. Більшість медальйонів однак містила іконографію, тематику і культу якої проголошували францисканці.

У цьому місці важливо підкреслити, що в основі францисканської духовності лежала євангелічна свобода – тобто, Брати Менші жили, наслідуючи Христа в убогості та покорі згідно з Євангелієм. Це пояснює ті духовні рухи та форми побожності, що ґрунтувалися на сприйнятті Христа як найбільшого добра, Бога, який об'являється як Любов в постійному даванні себе людям [Гріарте, 2015, с. 124]. Виходячи з цього, духовні рухи та традиційні форми францисканської побожності скеровувались, передусім, на поширення знань про Христа, особливо Христа розп'ятого. Так розвинулась побожність до Пресвятого Серця Ісусового та Ісусового Імені, яку францисканці пропагували задовго до утвердження Церквою цих культів [Flaga, 2004, s. 123–124]. Вагоме місце у францисканській доктрині займала побожність до Матері Божої, що проявилось, зокрема, у поклонінні Імені Марії та Непорочному Зачаттю Пресвятої Діви Марії. Вплив францисканців на християнське життя суспільства знайшов вияв, серед іншого, в інституті релігійних братств, які сповідували вищезазначені культу. Яскравим атрибутом таких спільнот, що відрізняв їх від решти вірних, були парамани. Це два прямокутні клаптики тканини, з'єднані довгими шнурочками; їх носили під верхнім одягом, підвішуючи на грудях і плечах. Виготовляли їх з шовкових тканин чи сукна, оздоблювали гаптуванням шовковими, срібними та золотими нитками. Особливе значення для спасіння душі християнина мав параман на тілі померлого, оскільки запевняв заступництво і порятунок на Страшному Суді, мав вберегти від пекельного вогню. Тому членів братств завжди хоронили у параманах. Проте з огляду на місцезнаходження артефактів у домовинах, вони зберігаються надто фрагментарно, через що кожний відкритий зразок подібних деволюцій – це унікальна знахідка. Враховуючи ці обставини, розглянемо докладніше колекцію параманів з Дубна.

При бернардинському монастирі у Дубні функціонувало чотири братства: Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, св. Анни, Пояса св. Франциска та Ангела Охоронця. У 1717 р. Казимир Іллінський, воєвода Київський і староста Ніжинський разом з дружиною Розалією з Зелінських заснували фундацію ще одного братства – Святого Хреста і Сурмачів [Гупало, 2006, s. 522]. Власне усі зазначені братства були традиційними для францисканської спільноти [Flaga, 2004, s. 137–149].

З дванадцяти параманів, виявлених у похованнях і зображення на яких вдалося відчитати, лише один ототожнено з місцевим братством Ангела Охоронця. Решта репрезентували інші братства, до яких їхні власники могли бути вписані навіть далеко за межами Дубна. Так, три парамани належали до братства Імені Ісуса і містили христогограму у вигляді латинських літер "IHS", два – до братства Найсвятіших Імен Ісуса і Марії (монограма кожного з імен поміщена на окремому клаптику). Ще два парамани пов'язані із культом Серця Марії. На одному із них зображено серце, у центрі якого абрєвіатура імені Марії, на іншому – вигаптовано серце, у центрі якого поміщено стилізовану фігуру Марії. Привертає увагу параман з зображенням Сокальської Богородиці, яка була реліквією санктуарію у бернардинському костелі в Сокалі, де, очевидно, існувало й релігійне братство, що прославляло Чудотворний образ Матері Божої. Три парамани пов'язані з братством Страстей Господніх. Центральним мотивом зображень тут виступає хрест і символи знарядь тортур Ісуса. При цьому виділяється один з параманів, витканий у вигляді мініатюрного гобелена з червоних шовкових ниток (фото 7). В центрі композиції знаходиться зображення хреста-каравака з характерним завершенням країв рамен у вигляді стилізованої квітки куколя. На раменах поміщено традиційну молитву св. Захарія. Привертають увагу додаткові елементи, що супроводжують хрест: у верхньому куті парамана праворуч каравака поміщено кліщі, ліворуч – молоток; у нижньому куті праворуч зображена драбина, ліворуч – три цвяхи. При цьому нижня частина вертикального рамена каравака накладається на літеру "H", середню у монограмі "IHS". Майстерність, з якою виткано параман, вказує на високий професіоналізм виробників, що спеціалізувалися на подібних виробках. З найбільшою ймовірністю цей ремісничий осередок слід шукати серед монастирських майстерень головних садіб чернечих

орденів Західної Європи. Схиляє до подібного припущення й єдиний дуже вишуканий параман Матері Божої Болісної (фото 8), братством якого опікувався орден сервітів, материнський монастир якого знаходився на горі Monte Senario поблизу Флоренції.

До окремого різновиду девоціоналій належать релікварії, що часто супроводжували парамани, будучи пришитими до них. У Дубні відзначено три зразки цих виробів, два з яких мали вигляд хрестів, пустотілих всередині, один – тоненької трубочки-футляра. Характерною особливістю релікваріїв-хрестів є внутрішні чарунки, у які вкладалися, як правило, моці святих. Зображення на поверхні одного з хрестів відображають Страсті Господні і з огляду на присутність символів страждань Ісуса артефакт пов'язаний з братством Хресної Дороги (фото 9) [Гупало, 2010, с. 445–449]. Дуже цікавим є інший хрест, на середохресті якого вигравірувано з одного боку трилисник, що символізував три цвяхи, за допомогою яких Ісуса прибили до хреста, а на звороті – серце (фото 10). Безперечно предмет пов'язаний з братством Найсолодшого Серця Ісуса. Всередині у чарунках знаходилися дуже дрібні кісточки, волосинки і зірочка з рясними промінчиками, вирізана з паперу і позолочена (фото 11). Кісточки оббито паперовою стрічкою, на якій виписано імена чотирьох святих мучеників, з яких вдалося прочитати три імені: S.PETER, S.IOAN, S.MARQAR M(ARTYRIS) [Нурало, 2008, с. 441–446, foto 1–4].

Надзвичайно рідкісний тип релікварію репрезентує трубочка-футляр з листової бронзи діаметром 6 мм і довжиною 24 мм (фото 12). Всередині знаходилась мініатюрна фігурка, відлита з глини. Вона репрезентує образ Богородиці з Дитятком Ісусом (фото 13). Винятковості цій дрібній пластиці надає характер розпису фігурки. По білому ангобу від ліктів і до долу на шатах Матері Божої нанесено прямокутне пасмо сіро-блакитного кольору, в межах якого поміщено три різнокольорові округлі плямки. Це декорування мало символічний характер, що відображав найдавніші параманні братства, якими опікувалися певні чернечі ордени: коричневий колір – параман Найсвятішої Діви Марії з гори Кармель (орден кармелітів), чорний колір – параман Матері Божої Болісної (орден сервітів), червоний колір – параман Страстей Господніх, блакитний колір – параман Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Присутність усіх цих символів на одній фігурці представляла образ Матері Божої Параманної [Нурало, 2008, с. 446–451, fot. 5–6].

Підсумовуючи огляд вищезазначених артефактів, належить підкреслити, що вони репрезентують лише незначну частку знахідок, здобутих під час розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубно. Вибір і характеристика власне цих предметів обумовлені тим, що вони демонструють різносторонні аспекти похоронного ритуалу з однієї сторони, а з другої – розкривають глибину релігійності місцевої християнської спільноти та вплив дубенського бернардинського осередку на формування і розвиток францисканської духовності у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

Александрович В. (2010). Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського // Український археографічний щорічник. – Вип. 15. – Т. 18. – С. 187–191.

Аръес Ф. (1992). Человек перед лицом смерти. – Москва. – 519 с.

Гупало В.Д. (2006). Історія монастиря оо. Бернардинів в Дубні на Волині // Pięset pięćdziesiąt lat obecności оо. Bernardynów w Polsce (1453–2003). – Kalwaria Zebrzydowska. – S. 515–543.

Гупало В.Д. (2006а). Середньовічний цвинтар при костелі св. Андрія у Дубні // МДАПВ. – Вип. 10. – С. 166–184.

Гупало В.Д. (2007). Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні // МДАПВ. – Вип. 11. – С. 315–336.

Гупало В.Д. (2007а). Дослідження крипти 2 у бернардинському костелі в Дубні // АДЛУ. – Вип. 10. – С. 228–247.

Гупало В.Д. (2008). Дослідження крипти № 4 у колишньому Бернардинському костелі в Дубні // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 324–341.

Гупало В.Д. (2010). Хрест-релікварій “Хресна Дорога” XVII ст. // *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate.* – Ressorviae. – S. 445–449.

Гупало В.Д. (2014). Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині // *МДАПВ.* – Вип. 18. – С. 291–321.

Гупало В.Д. (2014а). Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів. – 532 с.

Євангеліє від Луки

Ірїарте Л. (2015). Історія францисканізму. – Львів. – 576 с.

Колосок Б. (2002). Історіографія комплексу Луцького бернардинського монастиря // *Київська старовина.* – № 3. – С. 60–71.

Колосок Б. (2003). Історія спорудження комплексу Луцького бернардинського монастиря за архівними джерелами // *Київська старовина.* – № 3. – С. 30–39.

Макаров Н.А. (1981). Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // *СА.* – № 2. – С. 111–116.

Мусин А. (2000). О распространении христианства в Древней Руси IX–XIV веков на основе данных археологии и письменных источников [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/Mus_RaspHr.php

Нестерук В.В., Мельник О.П., Старосольський І.В. (1965). Проектно-технічна документація на ремонтно-консерваційні роботи по пам'ятці архітектури 1630 р. церкви в м. Дубно, Ровенської області // *Архів Інституту Укрзахідпроектреставрація.* – Київ. – Інв. Р-10/1. – 20 с.

Пашина В.М., Федьків В.Б. (1979). Акт технічного стану пам'ятки архітектури 1630 р. церкви в м. Дубно Ровенської області // *Архів Інституту Укрзахідпроектреставрація.* – Львів. – Інв. Р-10/4. – 24 с.

Федьків В., Стародуб І., Боднар С., Майорчук М. (1980). Пам'ятка архітектури 1630 р. церква в м. Дубно Ровенської області. Натурні обстеження // *Архів Інституту Укрзахідпроектреставрація.* – Львів. – Інв. Р-10/9. – 21 с.

Шокарев С.Ю. (2003). Русский средневековый некрополь: обряды, представления, повседневность (на материалах Москвы XIV–XVII вв.) // *Культура памяти. Сборник научных статей / Научн. ред. Э.А. Шулепова, сост. А. В. Святославский.* – Москва. – С. 141–187.

Barącz S. (1874). *Pamiętnik zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce.* – Lwów.

Bohdziewicz P. (1959). Kościół i klasztor pobernardyński w Dubnie // *Biuletyn Historii Sztuki.* – Rocznik XXI. – S. 398–400.

Bohdziewicz P. (1976). Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie // *Studia z dziejów sztuki polskiej.* – Lublin. – S. 137–177.

Buczynski A. (1776). Pamięć na śmierć J.O. Xiążęcia JMCi Jana Lubartowicza Sanguszka ex-marszałka WW.X.L. Ordynata Ostrogskiego Kawalera Orderow Orła Białego, S. Huberta y Stanisława przez szacunek duszy jego od trzech rodzonych JJ. OO. Xiążąt JchMCiow Sanguszkow solennym pogrzebem okazana Kazaniem Pogrzebowym w Kościele Zasławskim Fundatorskim OO. Bernardynow Dnia 21 października 1776 roku ogłoszona. – Lublin. – S. E. 2.

Flaga J. (2004). Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Lublin. – 308 s.

Hupalo W. (2008). Relikwiarze z grobów nowożytnych z Dubna (Ukraina) // *Archeologia okresu nowożytnego w Karpatach polskich.* – Krosno. – S. 441–451.

Hupalo W. (2015). Trumny z kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marzi Panny w Dubnie na Wołyniu na Ukrainie // *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego: próba analizy interdyscyplinarnej / pod. red. Anny Drażkowskiej.* – Toruń. – S. 58–59.

Hupalo W. (2015a). Wyposażenie grobowe pochówków z kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marzi Panny w Dubnie na Wołyniu na Ukrainie // *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego: próba analizy interdyscyplinarnej / pod. red. Anny Drażkowskiej.* – Toruń. – S. 104–116.

Janicka-Krzywdą U. (1993). Patron-atrybut-symbol. – Poznań. – 239 s.

- Kachel J. (OFM). (2001). Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946). – Kalwaria Zebrzydowska. – 675 s.
- Kantak K. (1933). Bernardyni Polscy. – Lwów. – T. I–II.
- Kowalczyk J. (1994). Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków. – S. 7–37.
- Rychrow P. (2013). Klasztor oo. Bernardynów w Dubnie w świetle mało znanych źródeł archiwalnych // Budownictwo i architektura. – № 12 (4). – S. 205–217.
- Sitnik A.K. (OFM). (2006). Bernardyni Lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460–1785). – Kalwaria Zebrzydowska. – 503 s.

REFERENCES

- Aleksandrovych, V. (2010). Mystetski klopoty kniazia Oleksandra Zaslavskoho. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, 15, (18), 187–191 (in Ukrainian).
- Ares, F. (1992). *Chelovek pered licom smerti*. Moskva, 519 pp. (in Russian).
- Hupalo, V.D. (2006). Istoriia monastyria oo. Bernardyniv v Dubni na Volyni. *Piśet pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)*. Kalwaria Zebrzydowska, 515–543 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2006a). Serednovichnyi tsyntar pry kosteli sv. Andriia u Dubni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 10, 166–184 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2007). Doslidzhennia krypty № 3 pid bernardynskym kostelom u Dubni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 315–336 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2007a). Doslidzhennia krypty 2 u bernardynskomu kosteli v Dubni. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, 228–247 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2008). Doslidzhennia krypty № 4 u kolyshnomu Bernardynskomu kosteli v Dubni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 324–341 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2010). Khrest-relikvarii “Khresna Doroha” XVII st. *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, colleges et discipulis oblate*. Ressorviae, 445–449 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2014). Relihiini medaliony iz pokhovan u kolyshnomu bernardynskomu kosteli v Dubni na Volyni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 18, 291–321 (in Ukrainian).
- Hupalo, V.D. (2014a). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv, 532 pp. (in Ukrainian).
- Yevanheliie vid Luky*
- Iriarte, L. (2015). *Istoriia frantsyskanizmu*. Lviv, 576 pp. (in Ukrainian).
- Kolosok, B. (2002). Istoriografia kompleksu Lutskoho bernardynskoho monastyria. *Kyivska starovyna*, 3, 60–71 (in Ukrainian).
- Kolosok, B. (2003). Istoriia sporudzhennia kompleksu Lutskoho bernardynskoho monastyria za arkhivnymy dzherelamy. *Kyivska starovyna*, 3, 30–39.
- Makarov, N.A. (1981). Kamennye podushki v pogrebeniyah drevnerusskikh gorodskikh nekropolej. *Sovetskaja arheologija*, 2, 111–116 (in Russian).
- Musin, A. (2000). O rasprostraneni hristianstva v Drevnej Rusi IX–XIV vekov na osnove dannyh arheologii i pismennyh istochnikov, available at: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/Mus_RaspHr.php (in Russian).
- Nesteruk, V.V., Melnyk, O.P., & Starosolskyi, I.V. (1965). Proektno-tekhnichna dokumentatsiia na remontno-konservatsiini roboty po pam’iatki arkhitektury 1630 r. tserkvy v m. Dubno, Rovenskoj oblasti. Kyiv. *Arkhiv Instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia*. inv. R-10/1, 20 pp. (in Ukrainian).
- Pashyna, V.M., & Fedkiv, V.B. (1979). Akt tekhnichnoho stanu pam’iatky arkhitektury 1630 r. tserkvy v m. Dubno Rovenskoj oblasti. Lviv. *Arkhiv Instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia*, inv. R-10/4, 24 pp. (in Ukrainian).

- Fedkiv, V., Starodub, I., Bodnar, S., & Maiorchuk, M. (1980). Pam'iatka architektury 1630 r. tserkva v m. Dubno Rovenskoj oblasti. Naturni obstezhennia. Lviv. *Arkhiv Instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia*, inv. R-10/9, 21 pp. (in Ukrainian).
- Shokarev, S.Yu., Shulepova, E.A., & Svyatoslavskij A.V. (Eds. & Comp.) (2003). Russkij srednevekovyj nekropol: obryady, predstavleniya, povsednevnost (na materialah Moskvy XIV–XVII vv.). *Kultura pamyati. Sbornik nauchnyh statej*. Moskva, 141–187 (in Russian).
- Barącz, S. (1874). *Pamiętnik zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce*. Lwów.
- Bohdziewicz, P. (1959). Kościół i klasztor pobernardyński w Dubnie. *Biuletyn Historji Sztuki. Rocznik*, 21, 398–400.
- Bohdziewicz, P. (1976). Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie. *Studia z dziejów sztuki polskiej*. Lublin, 137–177.
- Buczynski, A. (1776). *Pamięć na śmierć J.O. Xiążęcia JMCi Jana Lubartowicza Sanguszka ex-marszałka WW.X.L. Ordynata Ostrogińskiego Kawalera Orderu Orła Białego, S.Huberta y Stanisława przez szacunek duszy jego od trzech rodzonych JJ. OO. Xiążąt JchMCiow Sanguszkow solennym pogrzebem okazana Kazaniem Pogrzebowym w Kościele Zasławskim Fundatorskim OO. Bernardynow Dnia 21 października 1776 Roku ogłoszona*. Lublin. S. E. 2.
- Flaga, J. (2004). *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin, 308 pp.
- Hupalo, W. (2008). Relikwiarze z grobów nowożytnych z Dubna (Ukraina). *Archeologia okresu nowożytnego w Karpatach polskich*. Krosno, 441–451.
- Hupalo, W. (2015). Trumny z kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marzi Panny w Dubnie na Wołyniu na Ukrainie. *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego: próba analizy interdyscyplinarnej*. A. Drążkowska (Ed.). Toruń, 58–59.
- Hupalo, W. (2015a). Wyposażenie grobowe pochówków z kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marzi Panny w Dubnie na Wołyniu na Ukrainie. *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego: próba analizy interdyscyplinarnej*. A. Drążkowska (Ed.). Toruń, 104–116.
- Janicka-Krzywda, U. (1993). *Patron–atrybut–symbol*. Poznań, 239 pp.
- Kachel, J. (OFM). (2001). *Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946)*. Kalwaria Zebrzydowska, 675 s.
- Kantak, K. (1933). *Bernardyni Polscy*. Lwów, T. I–II.
- Kowalczyk, J. (1994). Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu. *Sztuka kresów wschodnich*. Kraków, 7–37.
- Rychrov, P. (2013). Klasztor oo. Bernardynów w Dubnie w świetle mało znanych źródeł archiwalnych. *Budownictwo i architektura*, 12 (4), 205–217.
- Sitnik, A.K. (OFM). (2006). *Bernardyni Lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460–1785)*. Kalwaria Zebrzydowska, 503 pp.

Стаття: надійшла до редакції 14.10.2016
прийнята до друку 10.11.2016

**BURIAL CEREMONY AND RITUAL ATTRIBUTES IN XVII–XVIII CENTURIES
(ON THE MATERIALS OF THE EXCAVATIONS
IN BERNARDINE CATHOLIC CHURCH IN DUBNO)**

Vira HUPALO

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

General categories of ritual artifacts, which were the material reflection of semantic of burial ceremony – in the narrow sense and revealed philosophic and theological sense of concept of man and his mortality – in broader general context, are presented at the article. On the base of large collection of burial inventory discovered during excavations in the former Bernardine Catholic church in Dubno, features of spreading of Franciscan doctrine in Volhynian region, influence of Bernardynian forms of piety on religiosity of Christian community in Dubno are considered. Components of burial ceremony and ritual attributes are analyzed. Special attention is paid to rare items from burial inventory – medallions, paramans and reliquaries.

Key words: Bernardines, Dubno, crypts, ground burials, artifacts of Christian cult, medallions.